

МИКОЛА ІВАНИШЕВ

Ім'я М.Д.Іванишева – видатного історика, юриста, археографа, педагога, громадського й культурного діяча 40-70-х рр. ХІХ ст., займає почесне місце в когорті вчених, які відіграли значну роль у становленні та розвитку української історичної науки. Залишаючись відомою вузькому колу фахівців, ця постать заслуговує багато пильнішої уваги дослідників та популяризації для пересічного читача, оскільки внесок вченого у вітчизняну історіографію, джерелознавство та архівну справу досить вагомий.

Життя Миколи Дмитровича понад тридцять років було пов'язане з Київським університетом Св. Володимира, де він обіймав посади декана юридичного факультету, ректора Університету та професора. Поєднуючи адміністративну діяльність з науковою, Іванишев залишив нащадкам цінний доробок історико-правових, археологічних та археографічних студій. Досить докладно біографія цієї непересічної особистості у вітчизняній історіографії викладена у книзі його учня і соратника О.В.Романовича-Славатинського, яка вийшла незабаром після смерті Миколи Дмитровича. І лише понад 120 років потому життя і діяльність вченого у нерозривному зв'язку з Університетом досліджені В.Андрейцевим та В.Коротким у монографії, названій його іменем¹. Між цими двома фундаментальними студіями з'являлися лише поодинокі нариси і статті, які присвячені окремим питанням творчості Миколи Дмитровича. Щодо останньої монографії, то це дослідження заслуговує на високу оцінку, оскільки базується на численному джерельному матеріалі, що зберігається на Україні та в Росії, в т.ч. досі невідомому. Вважаємо, що багатогранний життєвий і творчий шлях вченого має право на повну реабілітацію як мікроісторична одиниця в загальній картині макроісторії.

Микола Дмитрович походить з старовинного козацького роду. Вперше прізвище "Іванишев" почав носити батько майбутнього вченого. До цього родину називали Іванишами. Відслідковуючи генеалогію роду, можна довідатись про появу Іванишів серед старшин Прилуцького полку першої половини ХVІІІ ст. Вони рахувалися вихідцями з Польщі, тобто з правого берега Дніпра, і вважали себе нащадками старовинного західно-руського роду Іваницьких. Наскільки це відповідає дійсності сказати важко, але

родовий герб Іваницьких було віднайдено у паперах М.Д.Іванишева. Першим Іванишем, що перейшов на лівий берег Дніпра, був прапрадід Миколи Дмитровича, компанійський сотник Іван. Його син був значковим товаришем і власником шляхетських володінь та селян Прилуцького полку. Дід Іванишева, Олександр Миколайович, спочатку перебував на військовій службі, а потім прийняв священний сан і став настоятелем Свято-Миколаївської церкви с.Парафіївка Борзненського повіту. Рід занесений до першої дворянської родословної книги Чернігівської губернії. Відомо, що Іванишеві володіли невеликою кількістю кріпосних селян лише до 1854 р.

Батько Миколи Дмитровича, Дмитро Олександрович, жив з родиною досить скромно. Йому вдалося побудувати невеликий будиночок на Подолі, в якому 5 листопада 1811 р. (за ст. ст.) і народився його син Микола. Особливих нестатків сім'я не знала, доки під час великої пожежі 1819 р. майже все майно Іванишевих загинуло. У 1820 р. помер і годувальник родини. З цієї пори настали важкі часи для сім'ї, в якій крім Миколи було ще п'ятеро дітей: старші брати Олександр та Йосиф, молодший Петро, сестри Єлизавета та Дарина.

Одним із захоплень Дмитра Олександровича Іванишева було збирання книг, на які витрачалася "зайва копійка". Поступово бібліотека наповнювалася рідкісними виданнями (близько 125), за допомогою яких Микола Дмитрович задовольняв свої перші пізнавальні інтереси. На жаль, після смерті чоловіка, залишившись без засобів для існування, мати змушена була розпродати майже всю колекцію.

Не дивлячись на матеріальні труднощі, малий Микола у десятирічному віці почав ходити до Київського духовного училища, яке через чотири роки закінчив із значними успіхами. У 1825 р. Іванишева переводять до нижчого класу духовної семінарії, а потім і до середнього із поглибленим вивченням філософії. В лавах семінаристів Миколу вважали чи не найкращим учнем особливо з філософії, математики та французької мови. Сім'я все ж переживала значні нестатки, тому Микола почав давати приватні уроки дітям заможних дворян.

Незабаром у житті Іванишева-семінариста сталася важлива подія, яка, безумовно, вплинула на його долю. 1828 р. указом імператора Миколи I відновлювався Головний педагогічний інститут у Санкт-Петербурзі. До нього за статутом зараховувалися успішні вихованці духовних семінарій, які досягли 17 років. Комісія духовних училищ визначила лише двох семінаристів, які виз-

нані були спроможними вступати до педагогічного інституту. Це Федір Березницький та Микола Іванишев. Пізніше до них приєднався ще й Захарій Коробкин. Крім складних іспитів та перевірки стану здоров'я, абітурієнти давали письмову згоду, що після закінчення інституту вони мають пропрацювати не менше восьми років у відомстві Міністерства народної освіти. Таким чином, Микола Дмитрович обрав собі долю педагога і в липні 1829 р., попрощавшись з родиною, відбув до Петербурга. 30 серпня після вступних іспитів разом з відкриттям інституту відбулося урочисте зарахування його до студентського корпусу. Навчання складалося з трьох етапів і загалом продовжувалося шість років. На останньому курсі всі студенти розподілялися на три відділення: філософсько-юридичне, фізико-математичне та історико-словесне. Навчання у вузі передбачало підняття загального рівня знань студентів до певного ступеня, на якому вже можна було переходити до вивчення вищих наук. До речі, студентами називалися вихованці, які змогли дійти до третього курсу. Із сотні зарахованих цього звання були удостоєні лише 54 вихованці. Студенти вільно обирали свою спеціалізацію. Коли Миколі Дмитровичу прийшлося визначатися, то він довго вагався. Справа в тому, що майбутній педагог мав неабиякі знання з фізики і математики. Але, як згадує О.В.Романович-Славатинський, вважав цей напрям занадто складним, щоб "вибитися в люди". Обрати словесно-історичний профіль Іванишев не бажав тому, що не хотів бути схожим на доволі обмежених, на його думку, осіб, які на той час працювали у цьому напрямі. Отже, вибір випав на філософсько-юридичну спеціалізацію. Остання давала можливість співпрацювати з добрими друзями і проявити свої здібності. Безумовно, що однією з причин такого вибору стала значна популярність філософа Сперанського, який був кумиром всіх семінаристів 20-х рр. ХІХ ст.² Іншою причиною була велика амбіційність Миколи Дмитровича та надто критичне ставлення до оточуючих (як стверджують його сучасники), що створювало проблеми у спілкуванні. Інколи бажання виділити свій інтелектуальний потенціал на тлі соціуму примушувало зневажливо оцінювати оточуючих. А це, зрозуміло, не всім подобалося.

Отже, з січня 1832 р. і до кінця життя Микола Дмитрович пов'язав свою діяльність з правознавством, а точніше з історією права. Його учителями були досить відомі професори Фішер, Врангель, Штенгард, Бессер та ін. Крім спеціальних предметів студенти вивчали історію літератури, загальну і російську історію, французьку та німецьку словесність та богослов'я. Система нав-

чання будувалась на розвитку мислення, тому студентам доводилось писати творчі роботи на задані теми майже з усіх предметів. Історію вивчали дуже прискіпливо, а знання перевіряли під час диспутів. Особливості навчання в педагогічному інституті, звичайно, сприяли розвитку творчих здібностей майбутнього вченого.

У листопаді 1835 р. відбулися випускні іспити у присутності міністра народної освіти Уварова та багатьох вчених, а в грудні - випускний бал. Іванишев не отримав медалі за зразкові знання (у його атестаті переважали оцінки "хорошо" та "весьма хорошо"), але у числі перших як один з кращих студентів у січні 1836 р. був відраджений для навчання за кордоном (Німеччина, м.Берлін), де мав пробути близько двох з половиною років. Деякий час Микола Дмитрович поглиблював свої знання в Берлінському університеті, де сформувалися його наукові інтереси, пов'язані з історією слов'янського права. Спробуємо пояснити звідки у Миколи Дмитровича з'явився такий потяг до славістики. У Росії розвитку цього напрямку сприяв міністр освіти Уваров, саме з його ініціативи Іванишев продовжував своє навчання в Берліні. Вся Європа знаходилася тоді під впливом нової чеської літератури, починаючи з відкриття Вацлавом Ганкою Краледворського рукопису*. Згодом з'явився твори Франца Палацкого "Історія Богемії", Павла Шафарика "Слов'янська старовина" та палеографічні дослідження Вячеслава Ганки³.

Перебуваючи в Берліні, Микола Дмитрович слухав лекції засновника історичної школи права Фрідріха Савіньї та інших зірок європейської науки, зокрема, Е.Ганса, Ф.Раумера, Л.Ранке, К.Ріхтера. Отримавши чудову підготовку, перейнявши передові історіософські ідеї та озброївшись методикою наукових досліджень, Іванишев серйозно задумується над вибором особистих наукових уподобань. Згодом він починає вивчати чеську мову, а переїхавши до Праги (у вересні 1837 р.), поглиблює свої знання під безпосереднім впливом і керівництвом самого П.Шафарика, пізнаючи сербську мову та слов'янську старовину. В Празі, Іванишев особисто знайомиться з надзвичайно популярними на той час вченими Ф.Палацкім і В.Ганкою. Під впливом спілкування з останнім молодий дослідник займається студіюванням слов'янських старожитностей, палеографією, історією слов'янських законодавств, а саме, стародавнім чеським правом. Загалом, з Чехії розпочалася довга "подорож" по архівосховищах, що згодом вилилося у низку

* Це відкриття згодом було спростовано.

наукових відкриттів писемних пам'яток.

У Берліні Микола Дмитрович вперше зустрівся з відомим петербурзьким вченим А. Грановським - прихильником німецької історії та літератури. Іванишев не поділяв його ідей і відкрито критикував їх, що було неприродно для російської наукової еліти, яка на той час вважала Грановського своєю зіркою. Вдруге вченим довелося зустрітися у Празі, але компромісу у поглядах не спостерігалось. І хоч уподобання їх були полярними, проте це не завадило останньому розгледіти у Миколі Іванишеві майбутню зірку славістики. "Від нього можна сподіватися хорошого... розумна головна голова та багато працелюбності", - писав Грановський⁴.

Час збігав, закінчилося закордонне відрядження, вчений повернувся на батьківщину. По дорозі він зупинився у Вольфенбютелі, де, зрозуміло, не міг оминати місцевої бібліотеки. На щастя, там Микола Дмитрович знайшов рукопис під назвою "Предисловие князя Курбского на книгу словес Златоустовых, глаголемую новой Маргарит". Цей документ згодом був розміщений у другому томі "Жизни князя Курбского в Литве и Волыни". Звичайно, що три десятки напівзотлілих актових книг М. Іванишеву вдалося прочитати завдяки значним успіхам у вивченні палеографії.

Отже, Іванишев повертається в рідний Київ, вже маючи за плечима початковий досвід наукових досліджень. Він оселяється у батьківському будинку, де панували родинний затишок, дружба і взаєморозуміння. У таких обставинах починається вихід на наукову та адміністративну арену нової зірки – Миколи Іванишева, якого доля на тридцять літ пов'язала з найголовнішим київським вузом. У 1834 р. сталася знаменна подія - відкриття Університету Св. Володимира. Статут новоствореного "храму наук" був максимально наближеним до тогочасних європейських стандартів. В університеті започаткували на той час всього два факультети: філософський та юридичний. По приїзді до Києва (17 листопада 1838 р.) після пробної лекції з римського права, прочитаної латиною, Миколу Дмитровича призначають ад'юнктом університету за ініціативою самого міністра освіти Уварова. До своїх обов'язків 27-річний ад'юнкт приступив в січні 1839 р.

У зв'язку із закриттям Університету на деякий час Іванишев потрапляє під керівництво М.О. Максимовича як візитатор навчальних закладів Київського учбового округу. Проте, користуючись ситуацією, Микола Дмитрович вирішив розпочати боротьбу за докторський диплом. 27 липня 1839 р. він подав ректору Неволіну прохання про допуск до іспитів на ступінь доктора російського законодавства. На жаль, ми не маємо можливості докладно описати

цей доволі складний процес у нашому нарисі⁵. Зазначимо лише, що він став справжнім випробуванням для молодого вченого, оскільки складався з трьох усних іспитів та ряду письмових, які загалом мали творчий характер і вимагали не тільки глибоких знань, а й високого рівня загальної ерудиції. Ставши докторантом, М.Д.Іванишев обрав собі темою дослідження “О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою”, яка була затверджена на кафедрі.

З 5 вересня 1839 р. з початком лекцій у знов відкритому університеті Іванишеву було дозволено викладання законів державного благоустрою. Згодом він посідає місце екстраординарного професора кафедри з аналогічною назвою. 1840 р. за старанну службу Микола Дмитрович був відзначений подякою міністра освіти “за усердную службу”.

Наукові дослідження за темою докторської дисертації йшли також успішно й швидко. Завдяки плідному студіюванню наук за кордоном, Іванишев за короткий термін вийшов на публічний захист свого дослідження на юридичному факультеті, який відбувся 12 серпня 1840 р. Рішення факультету було підтверджене на Раді університету, і 22 жовтня 1840 р. Микола Дмитрович офіційно став доктором наук та отримав відповідний латиномовний диплом. Докторська дисертація вийшла друком в цьому ж році, про що з'явилось повідомлення в “Журнале Министерства народного просвещения”⁶. Незабаром одна за одною з'являються статті вченого “Древнее право чехов”⁷ та “Рассуждение об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском”⁸. Перша стаття - це переклад частини чеського рукопису “Ряд земского права”, зроблений за сприянням В.Ганки.

Цікавий епізод лекторської діяльності Іванишева знаходимо у біографічному нарисі, написаному О.В.Романовичем-Славатинським. 28 липня 1841 р. після божественної літургії в Києво-Печерській лаврі на зібранні університету Св. Володимира екстраординарному професору Іванишеву довелося виголосити промову. Суть цієї промови полягала в розкритті особливостей стосунків батьків, дітей та подружніх пар в Давній Греції. Присутній на урочистому засіданні митрополит Філарет сприйняв думки, висловлені М.Д.Іванишевим, як такі, що справляють згубний вплив на молодь і всіх, хто перебував у залі. Ректору Неволіну довелося заборонити професору продовжувати промову. Дещо пізніше ректор повідомив у департамент народної освіти, що не вбачає у доповіді ніякої крамоли. Після перевірки департамент підтвердив цей висновок, відзначаючи, що “речь сия не заключает в себе

никакої неблагонадійності". Сам міністр Уваров постановив, що "речь должна быть напечатана во всем ее объеме, без всяких пропусков и урезок"⁹. Справа закінчилася тим, що промову не надрукували одразу, а лише згодом вона з'явилася в "Журнале Министерства народного просвещения" з деякими змінами¹⁰. Сам Іванишев з прикрістю згадує цей рік в одному з листів до М.О.Максимовича, називаючи його "самим неприємним"¹¹.

Як стверджують дослідники життєвого і творчого шляху вченого, Миколу Дмитровича завжди обтяжувала професорська діяльність. Тому курс лекцій, розроблений ним особисто, не мав великого успіху у студентів, хоча й був оригінальним і змістовним.

7 серпня 1842 р. вченого обрали ординарним професором кафедри, яку він займав, а 1 вересня рішення було затверджене міністром Уваровим. З 1843 р. діяльність Іванишева пов'язується з Тимчасовою комісією для розбору давніх актів, створеною в Києві. Проте він не полишає професорську ниву та одночасно займає кілька тимчасових посад, а саме: інспектора Київського інституту благородних дівиць (17.11.1844 - 7.10.1850 рр.); попечителя Вінницької та Немирівської гімназій (1843 р.); путівника великих князів Михайла та Миколи Миколайовичів під час огляду ними Київської старовини та визначних місць (1850 р.)* та начальника округу в містах Житомирі та Немирові для перевірки викладання законодавства у гімназіях. Перебуваючи у відрядженнях як представник Міністерства народної освіти, Іванишев особливу увагу звертав на історичні пам'ятки. Так, у Житомирі як досвідчений палеограф, він зайнявся перекладом старовинних документів про розмежування земель Веледницького староства від Славчанської волості, а також працював над описом місцевої бібліотеки¹².

Як бачимо, Микола Дмитрович своєю працелюбністю та сумлінням завоював авторитет, що спонукало вищі структури призначати його на керівні посади. Зрозуміло, що при такій зайнятості Іванишеву зовсім не залишалось часу на влаштування особистого життя. Він повністю поринув у наукову, викладацьку та організаторську діяльність, а відтак залишався самотнім.

Але повернемося до наукової діяльності М.Д.Іванишева. Його докторська дисертація, безперечно, була кроком вперед у дослідженні витоків руського права. Вчений, по суті, був першим в Російській імперії, хто висловив думку про зв'язок руського права

* За це М.Д.Іванишеву був пожалуваний діамантовий перстень.

з правом слов'янським та германським¹³. Відзначимо, що вже перший результат наукової діяльності Миколи Дмитровича відзначався новизною та оригінальністю у порівнянні з попередніми історико-правовими дослідженнями, доводячи таким чином, що автор - людина не просто розумна, а ще й талановита.

Загалом наукова діяльність Іванишева на ниві української історіографії розгорталася у досить складний історичний період. Миколаївський режим, стурбований польським повстанням 1830-1831 рр., модернізувався, аби вижити. Історичній науці відводилася доволі значуща роль у цьому процесі. Одним і факторів впливу на стабілізацію політичного становища стала теорія т.зв. "офіційної історіографії", яка насаджувалася з метою нейтралізації хвилі національних ідей, що котилася на імперію із заходу. Наука політизувалася і мала стала опорою царизму в утвердженні "справедливої" ідеї об'єднання усіх руських земель під царським скипетром. Основоположником і лідером офіційної історіографії став відомий вчений-історик М.Г.Устрялов. Оскільки він викладав курс російської історії у М.Д.Іванишева, то, безумовно, останній перейнявся ідеями, котрі пропагував професор. Устрялов у 1838 р. став автором програми історичного дослідження України як частини Російської імперії. Українська історія поступово мала відійти у тінь, натомість на перший план виводилася загальноросійська історія.

Як стверджує О.І.Киян, саме Іванишеву у 40-50-х рр. ХІХ ст. довелося впроваджувати в життя зазначені ідеологічні постулати. Справа в тому, що осередком практичної реалізації колонізаційної політики російського уряду на Україні став Київський університет, де на той час працював Микола Дмитрович¹⁴. Ступаючи на ниву української історіографії, він був озброєний, з одного боку, новими славістичними віяннями із заходу, а з іншого – російським варіантом розвитку історичної науки. Крім того, Іванишев потрапив під вплив передових ідей часу, які згуртували однодумців в організацію "Київська молода", до якої входили М.О.Максимович, М.І.Костомаров, Т.Г.Шевченко, П.О.Куліш, О.І.Селін та ін. У колі таких яскравих постатей не можливо було залишатися байдужим до суспільно-політичних проблем Російської імперії, в т.ч. й до долі українського народу. Очевидно, Іванишев не зміг визначитися остаточно, якого берега йому триматися, тому і не став прихильником радикальних ідей і обрав шлях підняття з глибин пам'яток старовини, які зменшували кількість "білих плям" історії і ставили всі крапки над "і"¹⁵. Дещо іншу думку висловлюють автори монографії "Микола Іванишев". Вони вважають, що він "дійсно поділяв офіційні погляди на чинну політичну систему й був щодо неї украй

лояльним” (с.55), оперуючи при цьому низкою архівних документів. Ми схилиємося до висновку, що офіціоз у діяльності вченого був все таки вимушеним. Перебуваючи у полоні своїх наукових захоплень і наскрізь історичного мислення, він співпрацював з владними структурами з метою безперешкодного продовження пошуків невідомих джерел.

Як відзначалося вище, з 1843 р. Іванишев працював у Київській археографічній комісії. Більше двадцяти років вчений віддав становленню української історичної науки і разом з М.О.Максимовичем по праву “розділяє честь” її створення¹⁶. На той час київська старовина була в полі зору державних діячів та вчених. Досить відзначити, що ще Катерина II у 1787 р., перебуваючи в Києві, оглянула багато історичних пам’яток. Численні описи Києва, які з’являлися у ХІХ ст., все ж не могли дати детальної характеристики краю та мало чим сприяли розробці історії України. Тому діяльність археографічної комісії була надзвичайно актуальною і об’ємною.

М.Д.Іванишев спочатку був призначений правителем справ, а точніше діловодом і редактором історичних пам’яток¹⁷. Оскільки комісія збирала, опрацьовувала і публікувала документи з історії України, то вже на другому її засіданні Іванишев підняв питання про юридичні пам’ятки Великого князівства Литовського, публікація і дослідження яких сприяли поясненню і поповненню історії давнього руського права. Далі діяльність вченого спрямовувалася на здобуття актових книг з архівосховищ, що були розкидані по всій території України. Особливу вагу дослідника привернули копні суди - найдавніша форма судочинства з часів общинного самоуправління. Результатом праці стала стаття “О древних сельских общинах в юго-западной России”¹⁸. Це, фактично, перша спроба студіювання на джерельній основі історії общини, складу та компетенції копних судів ХVІ-ХVІІ ст., а також особливостей правобережного сільського судочинства. Даючи характеристику общині, Іванишев розглядає її з юридичної точки зору. Його, в основному, цікавить судова діяльність, а не адміністративна та економічна функції общини. Проте дослідження досить конкретно висвітлює особливості сільських общин означеного періоду. Загалом, науковий світогляд вченого був повністю у полоні “общинного феномену”¹⁹.

Іванишев визначив основною причиною занепаду общини необмеженість влади поміщиків, їх втручання у народне судочинство, результатом чого стало руйнування демократичного начала. Своєрідний погляд на суть общини, причини її утворення

й розпаду дозволяє праці зайняти чільне місце в історико-правових студіях 40-х рр. ХІХ ст. Зокрема, високу оцінку дослідженню дав М.П.Драгоманов, вважаючи, що автор одним із перших спробував розмежувати українську та російську історію шляхом визначення особливостей давньоруського суспільно-політичного устрою, пов'язавши діяльність общин саме з українською середньовічною історією. Це було першим кроком у виокремленні української історичної науки. За ним ідею громадського демократизму старослов'янського суспільства розвинули В.Б.Антонович та Київська історична школа²⁰.

Відзначимо, що археографічні пошуки, якими займався М.Д.Іванишев як член Київської археографічної комісії, виявилися справою нелегкою. Основні архівні матеріали, які стосувалися польської шляхти, зберігалися у фамільних архівосховищах. Але їх власники неохоче відчиняли двері перед вченими і вважали це відвертим вторгненням у приватні справи²¹. Для отримання копій документів, а тим більше оригіналів, необхідне було адміністративне втручання. Тому на збирання матеріалів відряджали осіб титулованих і відомих. Почесна місія випала і на Миколу Дмитровича, який за досить короткий термін віднайшов близько двох сот актів з архіву графа Потоцького (м.Тульчин Брацлавського полку, нині Вінницької обл.); 153 акти інших архівів та декілька актових книг і рукописів²². Крім того, він побував в архівах таких міст як Сатанів, Заславль, Ратне, Корць, Полонне та Звягель²³.

На жаль, не всі відрядження були такими плідними. Траплялися і невдачі. Справа в тому, що згідно "высочайшего" указу провінційні посадові особи, які здебільшого були далекі від науки, зобов'язувались інформувати Київську археографічну комісію про місце знаходження письмових пам'яток. За донесенням одного із земських управителів у куполі православної церкви с.Бичаль на Рівненщині знаходилося сховище старовинних паперів. Миколі Дмитровичу довелося цілий тиждень добиратися до вказаного села. По дорозі він прослідував Радомисль, Житомир, Новоград-Волинський, Острог, Рівне. У результаті були знайдені лише кілька листків, які не мали великого значення для науки²⁴.

Пошукова робота організовувалась за підтримки київського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова. Сам губернатор відіграв роль не тільки ініціатора створення Археографічної комісії, але й покровителя. Він контролював хід роботи комісії, спілкувався з її членами, сприяв виходу в світ "Актов по истории Юго-Западной России". Між М.Д.Іванишевим та Д.Г.Бібіковим склалися дружні стосунки, далекі від спілкування типу "начальник – підлеглий", де

останній повинен був лукавити і вислужуватися. Більше того, Микола Дмитрович дозволяв собі критикувати політичні уподобання Дмитра Гавриловича, залишаючись при цьому “малоросійським хуторянином”. Але генерал-губернатор (людина розумна і розважлива) добре усвідомлював, якого союзника має в особі вченого. З 1845 р. М.Д.Іванишев під егідою Д.Г.Бібікова став займатися редагуванням “Памятников”. Вченому довелося працювати з актами Литовської метрики, які стосувалися правових питань. На думку, О.В.Романовича-Славатинського, підтримувана Бібіковим і Писарєвим, натхненна любов’ю до рідної історії Максимовича та енергією Іванишева, комісія працювала дуже успішно і вже за перший рік свого існування видала великий том “Памятников”²⁵.

Загалом до свого від’їзду до Варшави (1845-1865 рр.) Микола Дмитрович, незважаючи на зміну генерал-губернаторів, голів комісії та її безпосередніх працівників, залишався відданим Археографічній комісії і своєю працею забезпечував успіх археографічних видань: спочатку на посаді редактора юридичних пам’яток та діловода (до 3.11.1859 р.), потім віце-голови і, нарешті, головного редактора (з введення її в квітні 1861 р. по 1863 р.). Енергійність та ентузіазм вченого сприяли тому, що він став мотором цього складного механізму. Ми з впевненістю можемо стверджувати, що це було під силу тільки людині сильній духом і абсолютно відданій своїй справі. Загалом основна заслуга Миколи Дмитровича полягає в тому, що за власноручно складеним планом хаотичну пошукову діяльність комісії вчений поступово перетворив у систематизовану працю над комплексним виданням архівних матеріалів. Дослідник не був прихильником дешевої слави на відміну від учених, що писали журнальні “статейки”, основою яких були досить поверхові дослідження та здебільшого необґрунтовані висновки. М.Д.Іванишев обрав складний шлях збирача і видавця документальних матеріалів. Його синтетичні праці - результат складного процесу студіювання великої кількості архівних матеріалів, тому вони є змістовними та цінними і для сучасного дослідника, незважаючи на значну модернізацію науково-історичних досліджень.

Характеризуючи діяльність Київської археографічної комісії, М.Грушевський відзначає, що успіх її цілком залежав від того, що за кермом були “люди науки, з великим хистом і об’єктивністю, котрі велися тільки науковими інтересами, а не урядовими змаганнями”²⁶. Доказом цього є видання чотирьох томів “Памятников”, трьох томів “Літопису Величка”, одного тому “Літопису Граб’янки” та двох томів “Жизни князя Андрея Михайловича Курбского в

Литве и Волыни” лише за перші десять років діяльності комісії (1843-1853). Останню працю вважаємо чи не найкращою з усіх вищеназваних, а видання її цілковитою заслугою М.Д.Іванишева.

Впродовж багатьох років вченому доводилося налагоджувати контакти із збирачами старовини, які проживали у різних куточках величезної Російської імперії. Він досить часто виїжджав у наукові експедиції (1849, 1850, 1852, 1856 рр.). Крім того, майже всі найважливіші історичні джерела, зібрані членами комісії, в т.ч. власноручно, проходили через руки Іванишева і поповнювали видання комісії. Використовуючи прихильність Д.Г.Бібікова, дослідник ініціював численні звернення до державних установ, високих посадових осіб та релігійних діячів з метою доступу до архівів²⁷. Здобуваючи досвід пошуку, обробки та збереження архівних матеріалів, Микола Дмитрович першим прийшов до висновку щодо актових книг як важливого історичного джерела, яке у великій кількості було розкидане по українській землі, зберігалось в умовах, несприятливих для як для самих рукописів, так і для дослідників. Тому Іванишев відчув необхідність комплексного зібрання надзвичайно цінних пам’ятників старовини. Так зародилася ідея створення Київського центрального архіву при Університеті св. Володимира. Фактично Київська археографічна комісія розпочала свою діяльність зі створення архівосховища у м.Києві (1843). Ця справа вимагала значних зусиль, проте М.Д.Іванишев не зупинявся перед складними бюрократичними перепонами. Нарешті 2 квітня 1852 р. за “высочайшим” указом були створені центральні архіви у м.Києві – при Університеті св.Володимира та у м.Вільно – при улюбленому окрузі²⁸. Це значно сприяло пошуків історичних досліджень нашого краю. Таким чином, поступово виконувався план діяльності комісії, складений вченим.

Як було зазначено вище, першим серійним виданням, виконаним під керівництвом М.Д.Іванишева, були “Пам’ятники”. До першого тому увійшли документи про юридичні норми України XVI-XVII ст., судову практику та інші пам’ятки правознавства. Завдяки старанності дослідника під час комплектації матеріалів другий відділ набув величезної цінності як джерельний комплекс для вивчення соціально-економічного розвитку України в цілому і селянства зокрема. Третій відділ першого тому “Пам’ятников” містить 86 документів під загальною назвою “Материалы по истории Малороссии” – це матеріали про політичні події на Україні періоду Визвольної війни XVII ст. У грудні 1843 р. він підготував до видання юридичну пам’ятку “Устав на волоки”. За згодою комісії цей документ увійшов до другого тому (1846 р.).

Набуваючи необхідного досвіду та прислухаючись до рецензій на перші два томи видання, Іванишев весь час намагався підвищити науковий рівень “Памятников”. Третій том уже супроводжувався великою передмовою. Чільне місце у ній займало дослідження видів поміщицьких господарств, категорій селянства та повинностей на волинських землях у XVI ст.

Безумовно, вершиною діяльності Миколи Дмитровича на посаді редактора історичних пам’яток стало двотомне видання “Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и Волыни”, яке побачило світ у 1849 р. Вченому прийшлося переглянути близько 117 луцьких і володимирських актових книг та залишки 39-и книг кременецького уряду. Микола Дмитрович самостійно об’їхав Ковельський повіт і майже всі волості, де знаходилися маєтки князя Курбського. Йому вдалося знайти церкву з гробницею князя. Крім того, вчений використав матеріали, віднайдені ним під час закордонної поїздки у Вольфенбютельській бібліотеці і самостійно перекладені на російську мову з поясненням різних термінів, у т.ч. й технічних. Передмова до документів – це своєрідна біографія князя Андрія Курбського. Іванишеву на основі зібраних документів вдалося досить послідовно описати усі життєві перипетії відомого російського військового і державного діяча після його еміграції з Росії, а саме під час перебування на території Волині і Литви. Микола Дмитрович дає характеристику стосункам Курбського з королем Сигізмундом Августом та польською шляхтою, аналізує оточення, яке безпосередньо впливало на діяльність князя, зокрема його сім’ю. Серед імен, що згадуються у документах, зустрічається багато відомих і впливових історичних осіб XVI ст. Опис подій, зроблений М.Д.Іванишевим у книзі “Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и Волыни”, відтворює картину життя нашого народу періоду середньовіччя, його суспільно-політичне та економічне становище.

Наступним етапом археографічної діяльності М.Д.Іванишева була комплектація “Архива Юго-Западной России”. Для його зведення редактор самостійно склав програму, за якою акти поділялися на окремі серії за змістом. Кожна серія супроводжувалася історіографічним вступом щодо стану розробки питання в науці. Перший том, який об’єднував акти про Люблінську унію, з’явився у 1859 р. під загальною редакцією Іванишева. На основі матеріалу, який склав другу частину видання, Іванишевим було написано працю “Сведения о начале унии, извлеченные из актов киевского центрального Архива”²⁹, в якій дослідник дав свою оцінку унії, визначив її мету, причини і наслідки для українського народу. На

думку вченого, мета унії була цілковито політичною. У кінці XVI ст. польська монархія уже не могла підтримувати внутрішній спокій у державі. Зміцнити владу можна було лише шляхом уніфікації віри. "...Єдність і згода підданих, основані на єдиновір'ї, повинні були мати наслідком збільшення політичної сили держави"³⁰, - пише історик. Але найбільше Польща прагнула розірвати моральний зв'язок, який з'єднував Південно-Західну Русь з московською державою"³¹. Унія була вигідною і православному духовенству, яке прагнуло зміцнити своє становище "під захистом вищого римокатолицького духовенства"³².

За висновком М.Д.Іванишева, основними причинами розповсюдження унії на Україні був розвал православної ієрархії та надзвичайно низький рівень освіченості населення. Приймаючи унію, православні ієрархи, сподівались отримати багаті пожалування від короля і зрівнювання у правах з католиками, не врахувавши, на жаль, негативних наслідків об'єднання. Далі М.Д.Іванишев аналізує відношення до цієї важливої події українських прихильників уніатства та захисників православ'я. Перші наголошували на добровільному характері об'єднання церков, яке начебто, відбулося ще у першій половині XV ст. зі згоди східних патріархів та грецького імператора. Захисники православ'я, які ще залишились серед українського дворянства, вважали необхідним скликати вселенський собор і досягти компромісу в догматах обох віросповідань. Необхідною умовою унії була згода духовенства, достатньою ж умовою можна вважати "згоду світських осіб, як вищого стану, так і посполитого народу"³³.

Іванишеву вдалося відслідкувати весь процес злуки церков. Зокрема, він вказує, що спочатку незначна частина української еліти побажала зрівнятися у "правах і почестях з польськими аристократами"³⁴. Після Люблінського сейму король Сигізмунд III шляхом погроз змусив українських дворян під присягою дати згоду на з'єднання земель. Але і після цього значна частина українських аристократів, у т.ч. і духовних осіб, не погоджувалась на об'єднання. Одразу після приєднання до Польщі Україна відчула всю гостроту негативних наслідків конфедерації. Слабкість законодавчої та виконавчої гілок влади у періоди правління короля та "безкоролів'я" породжувала суспільний неспокій. Замість очікуваних від союзу з Річчю Посполитою захисту від чужоземного впливу і гарантії збереження недоторканості український народ отримав знекровлення, зубожіння і суцільну смуту. До речі, у цій праці Іванишев особливу увагу приділяє висвітленню боротьби української еліти за рідну мову і православну віру. Вчений докумен-

тально доводить, що українське дворянство вважало основними умовами збереження народності саме збереження самобутньої мови і віри. Спираючись на дослідження відомих польських істориків Сярчинського і Стрийковського, Микола Дмитрович стверджує, що в XVI-XVII ст. Західна Русь і Литва знали тільки “руську” (українську – Авт.) мову. Таким чином, окреслюючи основні риси загарбницької політики Польщі та згубні наслідки унії для українського народу, історик на основі аналізу джерел спростовує тезу про добровільну злуку церков.

У наступній праці “Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России”³⁵ дослідник охарактеризував процес приєднання Волинського і Брацлавського воєводств та Київського князівства до Польського королівства, яке відбулося після Люблінської унії. Зокрема, він відзначає, що “таке приєднання повинно було мати наслідки, згубні для обох народів”³⁶, оскільки дві сильні народності, які відрізнялися мовою, релігією та способом правління не могли взаємно зміцнюватися. Навпаки, “тоді, як інші держави, під захистом централізуючої монархічної влади, осідали на своїх територіях, виокремлювали народність і зміцнювалися в силах, для того, щоб перейти до нових, більш досконаlih форм державного життя, Польща і Південно-Західна Росія знекровлювали свої життєві сили у внутрішній боротьбі протилежних народностей і в сутичках аристократії, нездатної до самоуправління”³⁷. Насамкінець вчений підкреслює, що після Люблінської унії було порушено рівновагу політичних сил, а це неминуче вело державу до загибелі.

Висновки, зроблені дослідником, одразу викликали гостру полеміку по обидва боки “барикад” польського національно-визвольного руху. Археографічна діяльність М.Д.Іванишева поступово опинилася у епіцентрі політичних подій, що відбувалися в країні. На вченого посипалися виступи польських публіцистів (Совінського, Зенона Фіша, Юліана Бартошевича (псевдонім – Падальца)), які намагались причепити роботі вченого політичний ярлик. Крім того, деякі періодичні видання у своїх публікаціях затаврували Миколу Дмитровича як фальсифікатора історичної істини, “любителя судових скандалів” і т.п.

Достоїнною відповіддю вченого стала його робота “Ответ киевской археографической комиссии для разбора древних актов на обвинения некоторых газет и журналов по поводу выхода в свет II-й части Архива Юго-западной России”. Керуючись історичними дослідженнями Морачевського та працями англійського історика Маколея, він доводить свою правоту і таким чином, тріумфально

спростовує закиди польських “патріотів”, тим самим піднявшись ще вище в очах свідомого громадянина. Ця праця висвітлює ще одну грань таланту М.Д.Іванишева – блискучі публіцистичні здібності.

Опонентами вченого були і вітчизняні історики. Зокрема, М.І.Костомаров виступив з гострою критикою його історичних поглядів³⁸. Насамперед, полеміка розгорнулася щодо причин Визвольної війни українського народу середини XVII ст. На перше місце Костомаров висував соціально-економічні чинники. У свою чергу, Іванишев вважав найбільшим лихом для України приєднання її до Речі Посполитої³⁹. Безумовно, обидва припустилися помилки, виділяючи окремі фактори національно-визвольних змагань. До речі, негативне відношення до польської культури проходить червоною ниткою через більшу частину історіографічної спадщини вченого. Така думка не була випадковою, вона склалася у результаті кропіткої роботи з архівними матеріалами. Висновки Іванишева якщо і не давали вичерпної наукової відповіді, то, в усякому випадку, висували на перший план важливі проблеми, до яких згодом не раз поверталися дослідники минувшини українського народу⁴⁰.

Волею-неволею Київська археографічна комісія потрапила у русло суспільно-політичних рухів 60-х рр. XIX ст. Громадський резонанс видань мав позитивний характер для продовження роботи комісії. Микола Дмитрович, вміло скориставшись ситуацією, почав звертатися до різноманітних організацій та осіб, зацікавлених у її роботі. Проте особливого покращення не відбулося, оскільки у Російській імперії почали виникати нові аналогічні організації (м. Вільно, м. Санкт-Петербург).

1861 р. Іванишев посів крісло першого головного редактора Київської археографічної комісії. De facto це було призначення науковим керівником організації. Отже, Микола Дмитрович одночасно став займати дві посади: віце-голови і головного редактора. Від останньої йому довелося відмовитися після обрання вченого ректором Університету св. Володимира. Іванишеву все таки вдавалося вміло поєднувати різні види діяльності. Зокрема, на посаді ректора він намагався посилити викладацький склад підпорядкованого йому вузу. З цією метою Микола Дмитрович, зокрема, звернувся в одному з листів до М.І.Костомарова, в якому пропонував останньому прийняти кафедру російської історії та висловлював бажання бачити Миколу Івановича не тільки в якості викладача, а й головного діловода Київської археографічної комісії. Знаючи про любов останнього до архівосховищ, він констатує, що Ки-

ївський центральний архів може дати задоволення на все життя⁴¹.

Отже, роки роботи М.Д.Іванишева в комісії були надзвичайно плідними. Він пройшов шлях від діловода до редактора найважливіших її видань і намагався зберегти їх науковість незалежно від обставин, у яких приходилось працювати. У працях дослідника відображено комплексний підхід до створення джерельної бази історії України, пошук нових нетрадиційних методів підготовки археографічних видань.

Суспільно-політичні події, що відбувалися в Російській імперії та за її межами, підштовхували владні структури до певних дій. Тому з лютого 1863 р. М.Д.Іванишев, який володів великим досвідом роботи в археографічній комісії, був переведений у відомство Міністерства народної освіти і відряджений до Варшави. За дорученням головного начальника імператорської канцелярії у справах Царства Польського Н.А.Мілютина він підготував пояснювальну записку, яка за змістом цілком могла стати проектом створення місцевої комісії для розбору давніх актів. Справа в тому, що Коронний архів у Варшаві (тут зберігалось 30000 актових книг, найдавніші з яких стосувалися XIII ст.) та архіви Любліна, Седльця, Плоцька, Кельця, Радома, Калиша тощо могли пролити світло на історію Російської імперії і Польщі. На думку вченого, необхідність розбору давніх актів полягала в тому, що польські історики дивились на предмет своєї діяльності як на політичний фактор, затемнюючи цим історичну істину та вводячи в оману громадськість як місцеву, так і європейську⁴². На жаль, задумам Миколи Дмитровича не судилося здійснитися. Потрапивши до Варшави, він змушений був зайнятися діяльністю в юридичній комісії. Всупереч власній волі, історик працював над підготовкою судової реформи, а саме кримінального кодексу. Певний час Іванишев займав посаду голови комісії і відігравав значну роль у її діяльності. Невдовзі Миколі Дмитровичу довелося побувати у службовому відрядженні відвідати м.Люблін, де він з великим задоволенням оглянув архів давніх та актів. Вченому вдалося знайти 4024 томи актових книг⁴³.

Працюючи у Польщі Іванишев переконався у необхідності судової реформи. 1866 р. він склав "Записку о введении в царство польское судебных уставов империи". Проаналізувавши стан розвитку польського судочинства, вчений запропонував застосувати тут російські судові статuti, а контроль за виконанням проекту покласти на міністерство юстиції. Фактично, Іванишеву вдалося спрогнозувати хід реформи 1874 р., але офіційно його ідеї на той час не були прийняті до уваги владними структурами. Більше того, після ознайомлення з вищевказаним документом, влада

винесла вирок щодо недоцільності подальшого перебування Іванишева у Польщі⁴⁴.

Микола Дмитрович, давно стомлений громадською діяльністю, попросив дозволу на звільнення з посади голови юридичної комісії. Згодом вчений відвідав Берлін та Париж, де з великим задоволенням прослухав курс лекцій на юридичному факультеті одного з університетів і попрацював в архівах. Як людина обов'язкова, він не бажав повертатись на батьківщину, не довівши до логічного завершення польської справи. Тим більше, що за час т. зв. відпочинку Іванишев збагатився знаннями і глибоко проаналізував всі нюанси правової реформи Королівства Польського. З новими актуальними пропозиціями Микола Дмитрович звернувся до однієї з високопоставлених осіб польського уряду - графа Берга, але не "був почутий" і тому попросив дозвіл на повернення "в імперію". М.Д.Іванишев повернувся до Києва у пригніченому настрої. Невдачі на адміністративному посту спровокували бажання усамітнитися і стати кабінетним вченим, щоб задовольнити свої наукові потреби.

Останні роки життя М.Д.Іванишева найгірше висвітлені у студіях, присвячених його діяльності. На думку О.Кістяківського, події останніх років негативно вплинули на психічний стан вченого. Цілком погоджуємося з висновком, що заслуги Іванишева перед суспільством за його життя не були належним чином оцінені. Перебуваючи у авангарді української історичної науки ХІХ ст., він цілком присвятив себе встановленню історичної правди буття нашого народу. Але найважливішими здобутками таланту історика скористалися люди, далекі від науки і близькі до брудної політики. Вони неодноразово намагалися перетворити наукові висновки вченого на гасла, маніпулюючи ними у політичних іграх, і цим самим скомпрометувати добре ім'я історика. Останнім ударом долі було відрядження до Варшави, де старими ідеями Іванишева знову заволоділи інші, залишивши його за "бортом" життя⁴⁵.

За свідченням його учня О.В.Романовича-Славатинського, останні сім років вчений продовжував працювати. Найбільше часу Микола Дмитрович проводив за читанням, причому література стосувалася археології, слов'янознавства та історії західноєвропейської общини. Очевидно, він готувався до написання великої праці, доля якої нам невідома. Щодо оточення, в якому перебував Іванишев у цей період, то воно було досить обмежене (в основному, це родина). Але повного розриву із зовнішнім світом не відбулося. Його відвідували члени археографічної комісії (правда, всього один раз). Крім того, заслуги вченого перед наукою пам'ятали і в стінах

Київського університету Св. Володимира, тому неодноразово зверталися з проханням скласти оцінку тим чи іншим дослідженням або ж архівним документам. Пропонували навіть зайняти посаду директора Демидівського ліцею та очолити комітет з підготовки Третього археологічного з'їзду, який планувався на 1874 р. Але жодна спроба повернути Іванишева в русло громадського життя не увінчалася його згодою⁴⁶. Не любив Микола Дмитрович і листового спілкування зі знайомими. Проте відомі окремі випадки, коли писали йому, наприклад, М.А.Максимович. Один з його листів свідчить про велику повагу і тепле відношення до Іванишева, не дивлячись на те, що останній відмовив Максимовичу в зустрічі. Вітаючи друга з днем народження і згадуючи 40-і рр. XIX ст., Михайло Олександрович називає його "генералом археології"⁴⁷.

Вириваючись з свого кабінету, М.Д.Іванишев здійснив дві закордонні поїздки 1869 ті 1871 рр. Але вони не змінили його відношення до життя, оскільки нещастя одне за одним переслідували Миколу Дмитровича: спочатку він втратив рідного брата (1870), а через рік – сестру. Останнім ударом був судовий процес, розпочатий родичами по материнській лінії щодо родової садиби Іванишевих, який остаточно підірвав його здоров'я. 14 жовтня 1874 р. зупинилося серце великого історика-славіста.

Ще за життя М.Д.Іванишев отримав світове визнання. 1845 р. він обирається членом Королівського товариства північних антикваріїв у Копенгагені. В арсеналі вченого були дипломи члена Імператорського російського географічного товариства (1852), Віленської археографічної комісії (1858), Київського губернського статистичного комітету (1866) та Московського археологічного товариства⁴⁸.

Відзначаючи заслуги вченого перед вітчизняною наукою, не можна оминати його ролі у підготовці молодих науковців. Під час роботи в Комісії Микола Дмитрович намагався включити до її складу таких дослідників, які не тільки добросовісно працювали, а й були справжніми ентузіастами. Так ним був рекомендований молодий В.Б.Антонович, якого у 1863 р. призначено канцеляристом Комісії, а 1864 р. – головним редактором⁴⁹. Фактично він сформував дослідницькі інтереси молодого вченого, озброїв науковими методами "критичного аналізу історичних джерел, обробки актового матеріалу"⁵⁰, тобто був першим його наставником і науковим керівником. Ряд положень, висунутих Іванишевим у дослідженнях 50-60-х рр., були засвоєні В.Б.Антоновичем і його однодумцями. Тому цілком слушним видається думка про визначну роль Миколи Дмитровича у становленні київської історико-правової школи⁵¹.

У стінах Комісії виховувався і Ф.Лобода, який став учнем Іванишева ще за студентських років. Він спілкувався зі вченим, починаючи з 1851 р. і до останніх днів (1874 р.). Як науковий керівник, Микола Дмитрович намагався всіляко підтримати і розвинути дослідницькі інтереси свого учня. Він з радістю допомагав молодому науковцю, залучивши його до діяльності в Археологічній комісії. Зокрема у своїх спогадах Ф.Лобода зазначає, що Микола Дмитрович мав непростий характер з особливим критичним поглядом на життя, це робило його яскравою постаттю у колі співробітників і знайомих⁵².

У цьому нарисі ми не маємо змоги дати детальний аналіз викладацької, деканської та ректорської діяльності Іванишева та впливу вченого на формування наукових інтересів учнів. Зазначимо лише, що вона припала на складний період, і, на нашу думку, була спрямована на модернізацію вищої освіти тогочасної Російської імперії⁵³.

Внесок М.Д.Іванишева у становлення та розвиток української історіографії та археології, безперечно, величезний. На сучасному етапі розвитку біоісторіографічних досліджень його громадська, педагогічна діяльність та науковий доробок потребують поглибленого студіювання та популяризації.

- ¹ Андрейцев В.І., Короткий В.А. Микола Іванишев: Монографія. - К: Прайм, 1999. 224 с.
- ² Романович-Славатинский А.В. Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева // Древняя и Новая Россия. - 1876. - №1. - С.28.
- ³ Романович-Славатинский А.В. Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева // Древняя и Новая Россия. - 1876. - №1. - С.32.
- ⁴ Андрейцев В.І., Короткий В.А. Вказ. праця. - С.32.
- ⁵ Див.: Романович-Славатинский А.В. Указ. соч. - № 6. - С.143.
- ⁶ Об ученых трудах профессоров и прочих преподавателей в учебных заведениях министерства народного просвещения за 1840 г. // Журнал Министерства народного просвещения. - 1842. - № 1. - С.7.
- ⁷ Иванишев Н. Древнее право Чехов // Там же. - 1841. - № 2. - С.99-149.
- ⁸ Там же. - №10. - Ч.XXXVI. - Отд.2. - С.1-18.
- ⁹ Сухомлинов М. Акт в Киевском университете // Древняя и Новая Россия. - 1876. - №5. - С.61.
- ¹⁰ Речь об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском // Журнал Министерства народного просвещения. - 1842. - № 6. - Ч.XXXVII. - Отд.2. - С.1-18.
- ¹¹ ІР НБУВ. - Ф.3. - Спр. № 5104. - Арк.4.
- ¹² Андрейцев В.І., Короткий В.А. Вказ. праця. - С.52.
- ¹³ Скакун О.Ф. М.Д.Іванишев як історик та археолог // Український історичний журнал. - 1971. - №9. - С.119.

- 14 Киян О.І. Іванишев як історик та організатор історичної науки // УІЖ. - 2002. - №2. - С.88.
- 15 Там само. - С. 88-89.
- 16 Романович-Славатинский А.В. Указ. соч. - №6. - С.143.
- 17 Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843-1893). - К., 1893. - С.23.
- 18 Див.: Сочинения Иванишева. - К., 1876. - С.231-298.
- 19 Андрейцев В.А., Короткий В.І. Вказ. праця. - С.20.
- 20 Киян О.І. М.Д.Іванишев як історик й організатор історичної науки // Український історичний журнал. - 2002. - №2. - С.95.
- 21 Левицкий О.И. Указ.соч. - С.37.
- 22 Там же. - С.39.
- 23 Романович-Славатинский А.В. Указ. соч. - С 149.
- 24 Л.(Левицкий Орест). Неудачная археологическая экскурсия Н.Д.Иванишева // Киевская старина. - 1890. - № 3. С. 533-537.
- 25 Романович-Славатинский А.В. Указ. соч. - С.144.
- 26 Грушевський М. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. - 1894. - Т. III. - С.212.
- 27 Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843-1921.- К., 1993. - С.48.
- 28 Романович-Славатинский А.В. Указ.соч. - № 5. - С.151.
- 29 Сочинения Н.Д. Иванишева. - С.299-372.
- 30 Сочинения Н.Д.Иванишева. - С.300.
- 31 Там же. - С.301-302.
- 32 Там же. - С.304.
- 33 Там же. - С.338.
- 34 Там же. - С.379.
- 35 Сочинения Иванишева. - С.373-416.
- 36 Там же. - С.378.
- 37 Там же. - С.379.
- 38 Современник. - 1861. - №4. - С.439-448.
- 39 Там же. - С.442-443.
- 40 Пичета В.И. Введение в русскую историю (источники и историография). - М., 1922. - С.194.
- 41 ІР НБУВ. - Ф.22. - Спр.123. - Арк.1-1зв.
- 42 Там само. - С.215.
- 43 Романович- Славатинский. Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева // Древняя и Новая Россия. - 1876. - №7. - С.217.
- 44 Там же. - С.218.
- 45 Кистяковский А. Професор Н.Д.Иванишев и его сочинения // Юридический вестник. - 1877. - №7-8. - С.9-10.
- 46 Там же. - С.222-223.
- 47 Романович- Славатинский. Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева // Древняя и Новая Россия. - 1876. - №7. - С.224.
- 48 Там же. - №6. - С.158.
- 49 Уляновський В. Син України. У кн.: Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О.Тодійчук, В.Уляновський. Вст. ст. та коментарі В.Уляновського. - К.: Либідь, - 1995. - С.25.
- 50 Там само. - С.57.
- 51 Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (школа

западно-русского права). - М. - Брянск, 1996. - С.27.

- ⁵² Лобода Ф. Из воспоминаний о Н.Д.Иванишеве // Киевская старина. - 1897. - № 12. - С.788-789.
- ⁵³ Докладніше див.: Андрейцев В.А., Короткий В.І. Вказ. праця. - С.25-82.

І. Архів М.Д.Іванишева

Відомостей про місце збереження особистого архіву М.Д.Іванишева нами не знайдено. У мемуарах О.В.Романовича-Славатинського лише згадуються папери покійного вчителя. Основні матеріали про життя і діяльність вченого зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. (Ф.І, III, VIII, 22, 60, 144). Це, в основному, документи, що стосуються його викладацької та ректорської діяльності. Незначну частину становить діловий епістолярій та приватне листування з М.І.Костомаровим, М.О.Максимовичем та Д.Г.Бібіковим. Збереглися матеріали про археологічну та археографічну діяльність вченого, зокрема "Путевые заметки" (1852 р.). Крім того, окремі документи знаходяться в Державному архіві м.Києва (ДАК, Ф.16) та Центральному державному історичному архіві України у м.Києві (ЦДАУ Києва) Ф. 131, 442, 884, 707, КМФ 22, а також у російських архівосховищах (РГИА) Ф. 733, 735, 869, РНБ. ОР Ф.386 та Архів СПб. Відділення РАН Ф.133. Цінний архівний матеріал подано у додатках до монографії "Микола Іванишев"⁵³.

На початку 90-х рр. ХХ ст. у приватній колекції чернігівчанки В.Н.Волчанецької виявлено літографічний портрет М.Д.Іванишева, який сьогодні зберігається у Чернігівському художньому музеї⁵³. Оскільки родина Іванишевих походить з Чернігівщини, матеріали про неї можуть зберігатися у Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.Гарновського.

ІІ. Бібліографія творів М.Д.Іванишева

1. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах по сравнению с германскою виурою. - К., 1840. - 110 с.
2. Древнее право чехов // Журнал Министерства народного просвещения. - 1841. - № 2. - Отд.2. - С.99-149.
3. Рассуждение об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском // Там же. - 1842. - № 10. - Ч.XXXVI. - Отд.2. - С.1-18. (зі скороченнями); Časopis Českého Musea. - 1843. - Т.XVII. - S.597; 1844. Т.XVII. S.128, 349, 389.
4. Письмо Иоанна Кобенцеля о России XVI века [Переклад з латини] // Там же. - 1842. - Ч.XXXV. - Отд.2. - С.127-153.
5. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и Волыни // Акты, изданные Временною комиссией для разбора древних актов при Киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. - Т.1,2. - К., 1849. - Т.1. - 402 с.; Т.2. - 376 с.
6. Исторические материалы, найденные профессором Иванишевым // Журнал Министерства народного просвещения. - 1853. - № 10. - С.30-31; СПб ведомости. - 1853. - 26 авг. - С.760-761.
7. Сведения о начале Унии, извлеченные из актов Киевского центрального архива // Русская беседа. - 1858. - № 3. - Отд. науки. - С.1-61. Перевидання:

- Архив Юго-Западной России. - К., 1859. - Ч.1. - Т.1. - С.XI-LXXXVII (під назвою "Содержание актов Первого тома"). Окрема відбитка: М., 1858. - 61 с.
8. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. // Архив югозападной России, издаваемый Временною Коммиссиею для разбора древних актов. - Ч.2. - Т.1. - К., 1861. - С.II-LXIV.
9. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. // Основа. - 1861. - №3. - С.8-40. Окрема відбитка - К., 1866. - 64 с.
10. Архив югозападной России, издаваемый Временною Коммиссиею для разбора древних актов. Часть вторая. Киев. 1861. // Современник. - 1861. - Т.84. - № 4. - С.439-448.
11. О древних сельских общинах // Русская беседа. - 1857. - № 3. - Отд. науки. - С.1-57. Окрема відбитка. - К., 1863. - 76 с.
12. Сочинения Н.Д.Иванишева / Под ред. профессора А.В.Романовича-Славатинского и библиотекаря К.А.Царевкого. Вступ. ст. А.В.Романовича-Славатинского. - К., 1876. - 451 с.
- Из змісту:
Вступительная статья 1-5

Отдел первый.

Исследования по истории славянских законодательств

1. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою вирою	5-84
2. Рассуждение об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском	85-104
3. Древнее право Чехов	105-148

Отдел второй.

Исследования по истории Юго-Западного края

1. Жизнь князя А.М.Курбского в Литве и на Волыни	153-200
2. Сведения о Ковельском имении, принадлежавшем кн. Курбському	201-230
3. О древних сельских общинах в Юго-Западной России	231-298
4. Сведения о начале унии, извлеченные из актов киевского центрального Архипа	299-372
5. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России	373-416
6. Ответ киевской комиссии для разбора древних актов на обвинения некоторых газет и журналов по поводу выхода в свет II ч. Архива Юго-Западной России.	417-461

Редагування

1. Акты о правах и обязанностях владельцев поземельной собственности в отношении к крестьянам (1490-1596 гг.) // Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губер-

- наторе. - К., 1845. - Т.1. - Раздел 2. - С.1-96.
2. Устав о волоках, данных королем Сигизмундом-Августом в 1557 г. // Там же. - К., 1846; Т.2. - Раздел 2. - С.3-206.
  3. Продолжение материалов для истории Малороссии (1650-1651) // Там же. - Раздел 3. - С.111-156.
  4. Акты об устройстве помещичьих имений Юго-Западной России в XVI в. (1566-1598 гг.) // Там же. - К., 1852. - Т.3. - Раздел 2. - С.1-191.
  5. Материалы для истории Малороссии (1648-1649 гг.) // Там же. - Раздел 3. - С.1-438.
  6. Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481-1596) // Архив Юго-Западной России. - К., 1859. - Ч.1. - Т.1. - 641 с.
  7. Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569-1654 гг.) // Там же. - К., 1861. - Ч.2. - Т.1. - 414 с.
  8. Древности, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов. / Под ред. Н.Д.Иванишева. - К., 1846. - Вып.1-3; СПб., 1846.

III. Література про М.Д.Іванишева

1. Рец.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Коммиссиею для разбора древних актов. Часть вторая. Киев. 1861 // Современник. - 1861. - Т.86. - № 3-4. - С.439-448.
2. По поводу Актов относящихся до Юго-Западной Руси // Основа. - 1861. - № 3. - С.1-2.
3. Котляревский А. Рец. На кн.: Сочинения Н.Д.Иванишева. К., 1876. // Университетские известия. - 1876. - № 6. - Прибавл. С.1-2.
4. Романович-Славатинский А.В. Предисловие. В кн.: Сочинения Н.Д.Иванишева. - К., 1876. - С.I-V.
5. Романович-Славатинский А.В. Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева. СПб., 1876.
6. Его же. Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева // Древняя и Новая Россия. 1876. - № 1. - С.19-44; № 2. - С.141-146; № 3. - С.224-244; № 6. - С.143-159; № 7. - С.213-226.
7. Сухомлинов М. Акт в Киевском Университете // Там же. - № 5. - С.61-64.
8. Кистяковский А. Профессор Н.Д.Иванишев и его сочинения // Юридический вестник. - 1877. - № 7-8. - С.1-24.
9. (Левицкий О.) Путевые заметки Н.Д.Иванишева // Киевская старина. - 1882. - № 10. - С.78-88.
10. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1834-1884) / Под ред. В.С.Иконникова. - К., 1884. - С.207-224.
11. Лобода Ф. Из воспоминаний и Н.Д.Иванишеве // Русская Старина. - 1887. - № 12. - С.788-794.
12. Л. (Левицкий Орест) Неудачная археологическая экскурсия Н.Д.Иванишева // Киевская старина. - 1890. - № 3. - С.533-537.
13. Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843-1893). - К., 1893. - 140 с.
14. Иванишев Николай Дмитриевич // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира. - К., 1884. - С.207-224; Русский биографический словарь. - Т.7. - СПб., 1897. - С.4-5;

- Императорское Московское Археогрфическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864-1914). - М., 1915. - Т.2. - С.131-133; Славяноведение в дореволюционной России: Биографический словарь. - М., 1949. - С.163.
15. Грушевський М.С. Наукова хроніка // Записки Наукового товариства Шевченка. - 1894. - Т.ІІІ. - С.211-221.
  16. Романович-Славатинский А.В. Из воспоминаний // Вестник Европы. - 1903. - Кн.1. - С.167-169; Кн.2. - С.609-638.
  17. Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель / Изд. В.Францева. - Варшава, 1905. - С.392-407.
  18. Пичета В.И. Введение в русскую историю (источники и историография). - М.: Гос. Изд-во, 1922. - С.194.
  19. Скакун О.Ф. М.Д.Іванишев як історик і археограф // Український історичний журнал. - 1971. - № 9. - С.118-122.
  20. Лаптева П.П. Н.Д.Іванишев (1811-1874) и его работы по истории славянского права // Pravehistorikcke studie. Praha, 1979. - № 22. - S.137-151.
  21. Сергієнко Г.Я. Т.Г.Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. - К.: Наукова думка, 1983. - С.23, 32, 54-55, 149.
  22. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності. - К.: Наукова думка, 1993. - 186 с.
  23. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1879). - К., 1994. - Т.1. - 647 с.
  24. Романович-Славатинський О.В. Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках // З іменем святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / Упор. В.Короткий, В.Ульяновський. - К., 1994. - Кн.1. - С.160-180.
  25. Антонович В.Б. Моя сповідь (Вибрані історичні та публіцистичні твори / Вступ. ст. В.І.Уляновського. - К., 1995. - 814 с.
  26. Куценко Т. Славний нащадок козацького роду // Сіверянський літопис. - 1996. - № 1. - С.54-59.
  27. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). - М.- Брянск, 1996. - С.27.
  28. Силюк А.М. Микола Іванішев – дослідник історії Волині // Українська національна ідея: історія і сучасність. - Житомир, 1997. - С.81-84.
  29. Дідун Н.В. Едиційна діяльність М.Д.Іванішева (до 185-річчя від дня народження) // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. - К., 1997. - Ч.1. - С.264-267.
  30. Андрейцев В.І., Короткий В.А. Микола Іванішев: Монографія. - К.: Прайм, 1999. - 224 с. - (Видатні постаті Київського університету).
  31. Іванишев Николай Дмитриевич. В кн.: Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817-1885). - К. - Донецк: Юго-Восток, 2001. - С.163.
  32. Журба О.І. Роль М.Д.Іванішева у формуванні археографічних поглядів В.Б.Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. - К., 1996. - С.82-85.
  33. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К.: Дніпро, 2001. - Т.5. - Кн.1. - ХІХ ст. - С.342.
  34. Киян О.І. М.Д.Іванишев як історик й організатор історичної науки // Український історичний журнал. - 2002. - № 2. - С.84-99.